Cuvînt de întîmpinare

Alfabetele vechilor noastre scrieri bisericeşti

Gheorghe CHIVU

There was an interaction and an almost indispensable relationship between the religion or confesion of the Romanian collectivities in the early centuries of our literary language and the graphic „layer" of the texts they used or were intended for them. The texts printed or transcribed for the Orthodox Romanians used on a regular bases the Cyrillic alphabet, whereas the manuscripts and the books created for the Romanians converted to Calvinism or Catholicism were printed or transcribed with Latin alphabet using Hungarian writing system. For the use of the Greek-Catholic believers, besides the books with Cyrillic alphabet, which represented a major part, there were printed religious texts with etymological alphabet, underlining once more the fact that they had a different confesion from Calvinist or Catholic Romanians.

Keywords: Orthodox texts, Western Rite religious texts, Greek Catholic texts; Cyrillic writing, Latin alphabet writing with Hungarian script, etymological writing

Cercetarea scrisului bisericesc, tot mai intensă, mai aplicată şi mai adecvată în ultimii ani, a pus în evidenţă nu doar caracteristicile lingvistice (lexicale, morfosintactice sau retorice) ale unor texte literare aproape ignorate în urmă cu un sfert de veac, deşi ilustrau plenar toate variantele funcţionale ale limbii, ci şi rolul pe care l-a avut şi îl are încă, într-o lume ce se consideră predominant laică, o componentă foarte importantă, cîndva definitorie a culturii naţionale.

Un argument pentru atenţia acordată în prezent vechilor sau noilor noastre scrieri bisericeşti îl constituie numărul mare de ediţii şi de studii de referinţă publicate în ultimul timp, dar o dovadă concludentă în acelaşi sens o oferă chiar reuniunile ştiinţifice grupate sub titlul *Text şi discurs religios*, ajunse prin actuala sesiune clujeană la a VIII-a ediţie.

În cadrul investigaţiilor, tot mai diverse şi mai competente, efectuate asupra scrierilor cu subiect religios, forma grafică a textelor a reţinut însă mai puţin atenţia specialiştilor.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

Nu avem în vedere desigur grafia chirilică românească în ansamblu, grafie studiată atent de către toţi cei care, editînd sau doar cercetînd monumentele vechiului scris românesc, au stabilit inventarul şi valoarea slovelor utilizate în cele mai multe dintre scrierile bisericeşti ajunse pînă la noi.

Nu ne referim nici la diversele sisteme ortografice bazate pe alfabetul latinesc, şi ele prezente în vechile noastre texte religioase, sisteme ortografice studiate pînă în prezent aproape totdeauna cu acelaşi scop, anume pentru a identifica valoarea fonologică a grafemelor şi de a stabili modul cel mai adecvat de transcriere a unor manuscrise sau tipărituri considerate reprezentative sau doar relevante pentru istoria scrisului vechi românesc.

Ne referim în schimb la relaţia necesară, uneori obligatorie, existentă între „haina" grafică a vechilor noastre scrieri bisericeşti şi apartenenţa confesională a autorilor (traducători, copişti, diortositori sau tipografi), respectiv a destinatarilor, utilizatorii reali sau doar potenţiali ai respectivelor texte. Pentru că, potrivit unor constatări pe care le vom formula în paginile următoare, în textele religioase alcătuite de la sfîrşitul veacului al XV-lea (de cînd datează, foarte probabil, copia manuscrisă numită în mod curent *Psaltirea Hurmuzaki*[1]) pînă la finele secolului al XIX-lea, cînd este abandonat oficial alfabetul chirilic în tiparul bisericesc, alfabetele utilizate diferenţiază scrisul ortodox, respectiv textele destinate comunităţilor ortodoxe, de acelea alcătuite cu litere latine pentru românii trecuţi la calvinism sau la catolicism şi de cele imprimate cu alfabet etimologizant pentru uzul românilor greco-catolici.

Textele religioase cu alfabet chirilic

Condiţii sociale, politice şi culturale bine cunoscute au impus de timpuriu haina slavonă în scrisul bisericesc din ţările majoritar ortodoxe aflate în sud-estul Europei.

Cărturarii ce activau în teritoriile româneşti aflate de o parte şi de alta a lanţului carpatic au preluat astfel alfabetul chirilic şi l-au transformat, utilizîndu-l cu relativă constanţă într-o epocă posterioară mijlocului veacului al XIII-lea, într-un remarcabil început de tradiţie grafică românească, tradiţie ce s-a bazat pe un sistem de semne unitar în tot spaţiul locuit de români şi funcţionează independent de modelul slavon. Schimbînd sau acceptînd schimbarea valorii unor slove (precum cele două ieruri, ѣ şi ъ, ajunse adesea simple mărci ale finalului de silabă, respectiv cele două iusuri, ѫ şi ѧ, utilizate fără excepţie ca semne grafice ce notau vocale fără nazalitate), inventînd sau modificînd forma altora (ne referim la ѹ şi ѱ, necunoscute în alte spaţii culturale), aceşti cărturari, învăţaţi grupaţi cu siguranţă în jurul instituţiilor monahale importante, vor fi tradus şi copiat, în consens cu dominanta culturii vremii în provinciile româneşti, scrieri religioase chiar la

[1] Vezi Al. Mareş, *Consideraţii asupra datării Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română", XLIX, 2000, nr. 4-6, p. 682-683; cf. I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, I, Socec & co, Bucureşti, 1916, p. XCII-XCIV.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

începutul veacului al XV-lea. Sugerează această ipoteză unele alternanţe consemnate în cuvintele româneşti atestate sporadic în documente slavone (cuvinte în care apar forme cu *u* final alături de variante terminate în consoană, respectiv cuvinte în care notarea vocalei *e* se făcea, conform unei maniere grafice tradiţionale, prin ѣ). Susţine aceeaşi ipoteză, raportîndu-se tot la valoarea slovei ѣ, o notaţie din anul 1418, făcută de învăţatul bulgar Constantin Kostenecki cu privire la scrierea chirilică românească[2]. Iar aceste constatări concordă cu informaţia dată de notaţia cu interpretare controversată făcută de Dimitrie Cantemir, în capitolul *Despre literele moldovenilor* din *Descriptio Moldaviae*, potrivit căreia „moldovenii se foloseau de caracterele latineşti" [„latinis Moldavi utebantur characteribus"] înainte ca, în Conciliul de la Florenţa din 1439, să fi fost impusă, în dorinţa de a opri influenţa Bisericii apusene în Moldova, înlocuirea literelor latineşti cu cele slavone[3].

[Fragmentul amintit are, pe larg, în traducere, următorul cuprins: „Înainte de Conciliul de la Florenţa, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine. Dar, după ce la acel sinod mitropolitul Moldovei a trecut în tabăra papistaşilor, ... urmaşul acestuia, diaconul lui Marcu al Efesului, bulgar de neam, pe nume Teoctist, ca să stîrpească şi mai mult orice sămînţă papistăşească din biserica moldovenească şi ca să ia tinerilor putinţa de a citi sofismele paistaşilor, a sfătuit pe Alexandru cel Bun ca nu numai să izgonească din ţara lui pe oamenii care gîndeau altfel în privinţa celor sfinte, dar şi literele latine să le înlocuiască cu cele slavone..."[4]]

Condiţii politice şi culturale nu totdeauna favorabile au făcut însă ca primele texte româneşti scrise cu alfabet chirilic, ajunse pînă la noi, să dateze, potrivit unor cercetări filigranologice recente, nu din prima jumătate a veacului al XV-lea, ci cel devreme de la începutul secolului următor[5].

Astfel, primul manuscris religios românesc cunoscut scris cu litere chirilice pare să fie celebra deja *Psaltire Hurmuzaki*, copiată cu aproximaţie în deceniul imediat următor anului 1500. Acesteia i se vor alătura, după aproximativ o jumătate de veac, prin activitatea desfăşurată în centre culturale cunoscute aflate în zona Sibiu – Braşov, în nordul Moldovei şi al Transilvaniei sau în Banat-Hunedoara, alte copii sau prelucrări, manuscrise sau tipărite, ale traducerilor româneşti făcute după diverse scrieri biblice (*Tetraevanghelul, Psaltirea,*

[2] Vezi pentru datele pe care se bazează aceste consideraţii Ion Gheţie, *Vechimea scrierii chirilice româneşti,* în *Începuturile scrisului în limba română,* Editura Academiei Române, Bucureşti, 1974, p. 9-20; Ion Gheţie, Al. Mareş, *De cînd se scrie românește,* Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2001, p. 16-21.

[3] Ideea, devenită loc comun în scrierile învăţaţilor iluminişti ardeleni, a constituit punctul de plecare pentru reintroducerea alfabetului strămoşesc în scrisul românesc, în diversele forme ale scrierii etimologizante.

[4] Dimitrie Cantemir, *Descriptio Antiquis et Hodierni Status Moldaviae. Descrierea stării de odinioară şi de azi a Moldovei,* ed. a II-a, îngrijită de Ana-Christina Halichias, Postfaţă de Eugen Simion, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Bucureşti, 2014, p. 463.

[5] Vezi Al. Mareş, *Consideraţii asupra datării Psaltirii Hurmuzaki, loc. cit.*

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

Apostolul, Palia) şi după unele cărţi de slujbă sau de dogmă religioasă (*Catehismul, Liturghierul, Cazania, Molitvelnicul, Pravila*), toate destinate uzului sau influenţării confesionale a membrilor comunităţilor româneşti ortodoxe[6]. Iar după 1600, cărturari bine cunoscuţi şi remarcabili prelaţi, precum Varlaam, Dosoftei, Teodosie Veştemeanul, Antim Ivireanul, dar şi personalităţi ale culturii laice, precum Eustratie logofătul, Neculai Milescu Spătarul, Udrişte Năsturel, vor contribui la dezvoltarea scrisului chirilic ortodox şi, sprijiniţi de tipografiile subordonate programatic Bisericii, vor face ca, prin cartea destinată slujbei, să se impună, la mijlocul veacului al XVIII-lea[7], o primă formă unică supradialectală a vechii noastre limbi literare, formă păstrată pînă astăzi, în coordonatele sale de bază, în scrisul bisericesc[8].

Ediţiile integrale ale *Bibliei* tipărite cu litere chirilice în 1688 şi în 1795 se vor alătura cărţii imprimate pentru slujbă şi vor fi difuzate în toate provinciile româneşti. Iar simplificarea treptată a sistemului ortografic chirilic, susţinută şi promovată în primul rînd de cărturari laici (între aceştia un rol deosebit revenindu-le lui Ienăchiţă Văcărescu, lui Ion Budai-Deleanu şi în special lui Ion-Heliade Rădulescu), vor pregăti scrisul chirilic pentru o coexistenţă de aproximativ o jumătate de veac cu scrisul cu litere latine în maniere ortografice diverse.

Alfabetul chirilic, extins din spaţiul Bisericii ortodoxe în domeniile laice ale culturii, identificat timp de aproape patru secole cu forma oficială a scrisului românesc, va fi înlocuit oficial şi în tipăriturile religioase după 1884. (În acest an, un articol (re)publicat în „Transilvania" cerea tipărirea cărţilor bisericeşti cu ortografia Academiei[9], ortografie ajunsă, după exerciţiul etimologismului intern, la o formă apropiată de principiul fonologic tradiţional.)

Fusese scrisul chirilic de la începuturile utilizării sale în spaţiul nostru cultural semn identitar al comunităţilor ortodoxe româneşti şi modalitate de menţinere a unităţii de neam şi de limbă. În acelaşi timp el a fost însă şi mijloc eficace de propagandă religioasă. Astfel, dacă în veacul al XVI-lea comunităţile româneşti calvine utilizau texte de slujbă imprimate cu litere chirilice (ne gîndim la *Liturghierul* coresian din 1570, comandat de Pavel Tordaşi), iar tipografiile difuzau în haină chirilică inclusiv texte cu originale sau de influenţă religioasă apuseană (ne referim la *Cazania I* şi *Molitvenicul* imprimate de Coresi la Braşov sau la *Palia* apărută la Orăştie, tradusă de un grup de cărturari români, între care

---

[6] Vezi o sinteză a informaţiilor privind numărul şi tipul textele româneşti păstrate din secolul al XVI-lea, Gh. Chivu, *Cele mai vechi texte româneşti. Probleme filologice şi lingvistice*, în *Medioevo romanzo*, Roma, XXVII, 2003, fasc. 2, p. 320-327.

[7] Vezi pentru o sinteză a opiniilor precedente şi, totodată, pentru o reargumentare a ideii, Ion Gheţie, *Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare*, în Ion Gheţie, Gheorghe Chivu (coordonatori), *Contribuţii la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2000, p. 91-111.

[8] Gh. Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbajul bisericesc*, în „Limba română", XLIV, l995, nr. 9-12, p. 445-453.

[9] „Transilvania", XV, nr. 5-6, 1-15 martie, 1884, p. 37-38.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

se afla şi Mihail Tordaşi, „episcopul <calvin al> românilor din Ardeal”), în veacul al XVIII-lea misionarii iezuiţi deprindeau regulile scrisului chirilic (şi întocmeau lexicoane cu vocabularul de bază al credinţei de rit răsăritean), pentru a putea desfăşura o activitate mai eficientă în spaţiul românesc[10], iar tipografiile munteneşti şi moldoveneşti furnizau carte religioasă ce avea, firesc, haină slavonă, comunităţilor româneşti din Transilvania şi Banat, în ciuda interdicţiei stipulate de acte oficiale emise de cancelaria imperială de la Viena. Aceeaşi haină slavonă, concordantă cu normele ortografice specifice scrisului ortodox, era prezentă şi în cele mai multe dintre tipăriturile utilizate de comunităţile greco-catolice[11].

Textele religioase cu litere latine în manieră ortografică maghiară

Aproape concomitent cu primele tipărituri chirilice româneşti din veacul al XVI-lea, la o dată cuprinsă între 1571 şi 1575, s-a imprimat la Cluj, în tipografia lui Gáspár Heltai, aşa-numita *Psaltire* a lui Pavel Tordaşi, versiune românească pentru *Psalterium Hungaricum* a lui Albert Molnár[12]. Textul, astăzi fragmentar (a ajuns la noi un grup de numai patru file, păstrate pînă în 1911 între foile de umplutură ale copertei unei cărţi legate în 1601), conservă o traducere a *Cărţii de cîntece*, culegere de psalmi, laude bisericeşti şi un cîntec de înmormîntare, intonate în bisericile reformate, culegere ce va fi ilustrată ulterior, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, prin copii manuscrise integrale datorate, între alţii, lui Sándor Gergely din Agyagfalva (actualmente localitatea Lutiţa) din Haţeg, lui Ioan Viski, lui Ştefan Istvánházi şi, se pare, lui Mihail Halici-tatăl[13].

Greu de spus dacă acest prim text românesc imprimat cu litere latine în manieră ortografică maghiară este continuatorul unei tradiţii mai vechi, ilustrate, eventual, de textele (numite „papistăşeşti”) la care făcea referire Dimitrie Cantemir[14] sau de *Catehismul* catolic tipărit cu certitudine la Sibiu, în 1544, din care nu s-a descoperit încă nici un exemplar.

Tipăriturii clujene menţionate şi copiilor *Cărţii de cîntece* amintite i se alătură însă *Catehismul* preotului calvin Ştefan Fogarasi din Lugoj, tipărit la Alba Iulia în 1647, cel tradus de Giurgi Buitul, retipărit în 1703 la Cluj, după ce apăruse în

[10] Citǎm, dintre aceste scrieri, în primul rînd cele două manuscrise, o gramatică (*Institutiones linguae Valachicae*) şi un dicţionar (*Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*), ajunse în fondurile Bibliotecii arhiepiscopale din Kalocsa, dar alcătuite, în jurul anului 1770, în zona Oradiei. Vezi, pentru detalii, Gh. Chivu, *Introducere* la *Institutiones linguae Valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2001, p. 7-41.

[11] Citǎm, ca cel mai semnificativ exemplu, *Biblia* imprimată de Samuil Micu, la Blaj, în anul 1795.

[12] Vezi date despre text la Ion Gheţie, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1982, p. 261-284.

[13] Pentru o sinteză a discuţiilor privind aceste versiuni a se vedea Daniele Pantaleoni, *Observaţii asupra textelor româneşti cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, III, 2007, nr. 1, p. 39-56.

[14] Vezi *supra*, nota 4.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

primă ediţie la Pozsony (Bratislava) în anul 1636, alte trei *Catehisme* (*Catechismul cel mare cu întrebări şi răspunsuri, Catechismul cel mic cu întrebări şi răspunsuri, Catechismul cu întrebări şi răspunsuri*), imprimate în 1780 la Buda, respectiv *Evanghelia* tipărită în 1769 la Kalocsa şi republicată în 1799 la Buda.

În toate aceste texte modelul ortografic maghiar a impus utilizarea cu frecvenţă şi distribuţie adesea diferite a unor grafeme specifice, precum *c, cz* sau *tz* pentru a nota africata *ţ* (*enceleg, gurice*; *lacz, viczel; despertziture*), *cs* pentru *č* (*cser, decsi*) sau *s* pentru *ş* (*akmusu*) şi *j* (*grise*).

Influenţa limbii latine şi, poate, dorinţa copiştilor şi tipografilor de a adapta un alfabet de împrumut la scrierea limbii române au dus însă la apariţia în scrierile amintite a unor abateri de la regulile scrisului oficial maghiar. Încă din secolul al XVI-lea au fost consemnate, într-un etimologism *avant la lettre* al celui care a dat forma grafică ultimă *Fragmentului Todorescu,* apropieri ale grafiei unor cuvinte de forma lexemelor latineşti corespunzătoare (precum în *campuluy, crestinilor,* scrise cu *c* în loc de *k,* sau în *hommu, peccate* sau *szuffletul*, în care este remarcabilă prezenţa lui *h* iniţial şi a literelor duble)[15].

Unele texte scrise cu ortografie latină după model maghiar au fost transpuse, în epoca veche, din curiozitate intelectuală sau ca mijloc de propagandă religioasă, în alfabetul chirilic, constant utilizat în spaţiul românesc, cum se ştie, în primul rînd de către copiştii şi de către tipografii ortodocşi. Mă refer la texte izolate din *Cartea de cîntece* calvine, copiate de doi preoţi bihoreni (popa Urs din Cotiglet şi popa Giurgiu din Lunca Sprie), şi la un *Cîntec de Crăciun,* transcris, după informaţiile oferite de studiul limbii, în zona Făgăraşului[16]. O sursă scrisă cu alfabet latin în manieră ortografică maghiară va fi avut, foarte probabil, şi *Evangheliarul de la Sibiu*, tipărit cu chirilice, dar înregistrînd o serie de grafii similare celor existente în *Cartea de cîntece* imprimată în a doua jumătate a veacului al XVI-lea la Cluj[17]. *Tatăl nostru* maghiar scris cu litere chirilice la finele *Codicelui Sturdzan,* în anii de început ai secolului al XVII-lea[18], şi cel similar descoperit într-un miscelaneu nord-ardelenesc alcătuit un veac mai tîrziu[19] par să fie reproducerea din memorie a celebrei rugăciuni, pusă pe hîrtie în mod

[15] Ion Gheţie, *Fragmentul Todorescu,* în *vol. cit.,* p. 286-298; vezi şi Gh. Chivu, *Grafii cu model latin în scrisul vechi românesc,* în *Antic şi modern. In honorem Luciae Wald*, Humanitas, Bucureşti, 2006, p. 116-124.

[16] A se vedea, pentru acest din urmă text, Ion Gheţie, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea,* în „Limba română", XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705.

[17] Ion Gheţie, *„Evangheliarul de la Sibiu" şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară,* în „Limba română", XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172; Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985, p. 166-167.

[18] Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru" maghiar scris cu litere chirilice,* în „Limba română", XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442.

[19] N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru" unguresc scris cu slove chirilice,* în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", III, 1924-1925, p. 561-563.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

independent de doi către români care nu cunoşteau limba maghiară, iar nu o transliterare a unui text maghiar, scris, firesc, cu litere latine.

Nu totdeauna consecvente în utilizarea grafiei cu litere latine şi nici unitare în modul de aplicare a regulilor scrisului maghiar, dovadă, credem, a unei tradiţii nu suficient de îndelungate şi a unui exerciţiu cultural nu foarte intens (ceea ce ar nega posibilitatea evocată a relaţiei acestui tip de texte cu scrierile „papistăşeşti" la care făcea referire, în 1714, Dimitrie Cantemir), izvoarele menţionate individualizează în scrisul vechi românesc manuscrise şi tipărituri destinate românilor transilvăneni calvini sau catolici.

Scrierile religioase datorate misionarilor italieni

Misionarii catolici, originari în primul rînd din Italia, interesaţi de spaţiul românesc, în care descoperiseră, încă din secolul al XIV-lea, o populaţie de origine romană ce vorbea o limbă asemănătoare cu propriul idiom (limbă considerată fie latină coruptă, fie, mai rar, italiană coruptă), traduc, adaptează sau alcătuiesc, în cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, dar şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Moldova, unde Congregaţia de Propaganda Fide infiinţase o misiune, mai multe scrieri religioase în limba română[20].

Bartolomeo Basetti a notat astfel, în 1643, *Întrebările la botez,* o serie de *formule rituale* şi cîteva *rugăciuni,* pe care le-a trimis la Roma, alături, se pare, de un *Catehism* românesc, dar urma textelor s-a pierdut în arhivele Congregaţiei. Despre un *Catehism* le scria superiorilor, în 1644, şi Gaspare di Noto, dar realizarea propriu-zisă a textului nu a fost dovedită. Vito Piluzio din Vignanello, ajuns prefect al misiunii catolice din Moldova, inspirîndu-se din *Catehismul* bănăţeanului Giurgi Buitul, a redactat şi apoi a tipărit la Roma, în 1677, *Dottrina Christiana.* Antonio Zauli a trimis, în 1716, Congregaţiei un *Catehism* şi cîteva *Predici,* astăzi pierdute, pentru corectarea formei acestora în vederea imprimării fiind căutat, în 1717, un „specialist în limba română". Doi ani mai tîrziu, în 1719, Silvestro Amelio, personalitate importantă a Misiunii din Iaşi, unde a îndeplinit o vreme funcţia de prefect, a reluat într-o copie fidelă *Catehismul* lui Vito Piluzio, a transcris cîteva *rugăciuni,* mai multe *formule sacramentale* şi cîteva *evanghelii.* Tot el a alcătuit, în 1725, o culegere de *predici* şi de *fragmente evanghelice* manuscrise, intitulată *Conciones latinae-muldavo.* La începutul secolului al XIX-lea, Placido Porcelli preda Colegiului "Sfîntul Anton" din Roma un *Evangheliar,* un *Catehism* şi mai multe *rugăciuni.* Iar Michele Sassiano şi Vincenzo Gatti au redactat o *Învăţătură creştinească,* respectiv o serie de *cazanii,* descoperite, la începutul secolului trecut, în Biblioteca Archiginnasio din Bologna.

Scrierile religioase datorate misionarilor italieni, multe pierdute sau încă nedescoperite, au fost alcătuite, desigur, pentru a facilita oficierea în limba română a anumitor momente ale slujbei (foloseau în acestui scop *evangheliile,*

[20] Vezi pentru sinteză, Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2005.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

rugăciunile sau diverse *formule rituale*) sau pentru propagandă religioasă (*catehismele*) în cadrul colectivităţilor româneşti de rit apusean din Moldova. Autorii acestor scrieri, misionari vorbitori de limbă italiană şi cunoscători, respectiv utilizatori avizaţi ai limbii latine, limbă uzuală în bisericile apusene, au folosit însă, deopotrivă în manuscrise şi în tipărituri, o ortografie cu litere latine care în mod surprinzător este total diferită de ortografia italienească a vremii. Numeroase grafeme mai puţin obişnuite în vechiul scris românesc cu litere latine (între acestea *a, ä, ae, e* şi *ë* pentru *ă* (*astauara, kä, adaeverat, terdziü, vataemë*), *e, i* şi *y* pentru *î* (*enyma, imbla, brynza*), *cs* şi *cz* pentru *č* (*nicsi, czitesk*), *sz* pentru *s* (*doszeditura, szingur*), *s* şi *sz* pentru *ş* (*sapte, greszele*), *c, z* şi *cz* pentru *ţ* (*osyndicylor, pokoinzae, viaczae*) îndreaptă atenţia cercetătorilor nu atît spre scrisul polonez (în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, misionarii catolici din Moldova şi-au îndeplinit misiunea sub conducerea a numeroşi episcopi originari din Polonia), cum s-a afirmat uneori, cît spre scrisul maghiar (fără să se identifice însă cu acesta, în condiţiile păstrării unor grafeme italieneşti sau latineşti).[21]

A fost foarte probabil, cum opinam în urmă cu mai mulţi ani[22], o modalitate de adaptare a formei scrierilor misionarilor italieni din Moldova la obişnuinţele ortografice ale destinatarilor reali sau potenţiali ai acestor scrieri, români originari din Transilvania, trecuţi deja la religia apuseană (deveniseră înaintea sosirii în Moldova calvini sau catolici), care utilizau, pentru diferenţierea de ortodocşi, scrisul cu litere latine după model ortografic maghiar.

Textele româneşti alcătuite în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea şi în primele decenii de după 1800, în Moldova, de către misionarii italieni, care nu vorbeau în mod curent româneşte sau care deprinseseră această limbă prin contactul direct cu localnicii (prozelitismul religios presupunea cunoaşterea şi utilizarea formelor specifice vorbirii acestora), au şi pentru această caracteristică neaşteptată a grafiei o poziţie aparte în cadrul scrisului românesc vechi.

Textele religioase cu litere latine şi ortografie etimologizantă

Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în primele decenii de după 1800 au apărut, după cum se ştie, în Transilvania, ca reflex al concepţiei iluministe şi ca urmare a acţiunii concertate a reprezentanţilor Şcolii Ardelene, mai multe scrieri cu caracter programatic, care atestă prima încercare coerentă şi fundamentată ştiinţific de creare a unui alfabet propriu limbii române prin utilizarea „slovelor strămoşeşti", adică a alfabetului latinesc. Mă refer în primul rînd la tipărituri bine cunoscute, precum gramatica intitulată *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae,* semnată de Samuil Micu şi Gheorghe Şincai şi apărută în două ediţii, în 1780 la Viena şi în 1805 la Buda, *Orthographia Romana sive Latino-Valachica* a lui Petru Maior, tipărită tot la Buda în 1819, şi *Lexiconul românesc-latinesc-*

[21] Gh. Chivu, *Consideraţii asupra scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea,* în *Comunicările "Hyperion",* 8, 1999, p. 129-136 (republicat în *Vechi texte româneşti. Consideraţii filologice şi lingvistice*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015, p. 163-168).

[22] Vezi *supra*, nota 21.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

unguresc-nemţesc, primul dicţionar normativ, explicativ şi etimologic al românei literare, publicat în 1825 în aceeaşi „Crăiască Tipografie" însărcinată cu imprimarea cărţilor destinate Ungariei şi teritoriilor anexate.

Scopul declarat al căutărilor menite să ducă la crearea unui alfabet propriu limbii noastre, care să aibă concomitent calitatea de a evidenţia originea latină a românei (precum în *dice, fili, clave, glacie, homu, lacte, muliere, pane, sole* şi altele, grafii întîlnite constant în texte înainte de 1800), dar şi să permită normarea şi, implicit, unificarea formei sale literare (precum în *romanescu, romanesci,* puse, evident, în relaţie cu *romanu* „român"), a fost dublat, la începutul activităţii reprezentanţilor Şcolii Ardelene, de un obiectiv religios. Iar acesta era strict circumscris culturii româneşti din teritoriile aflate dincolo de munţi, în care, în mod deja tradiţional, scrisul cu litere latine era utilizat numai de către românii subordonaţi religios Bisericii apusene, iar cel cu slove chirilice de către ortodocşi. *Cartea de rogacioni pentru evlavia homului chrestin,* publicată de Samuil Micu în 1779 la Viena (deci cu un an înainte de apariţia *Elementelor,* gramatica reprezentativă a Şcolii Ardelene), şi *Acathist sau Carte cu multe rugatsiuni pentru evlaviea fiesteqvarui crestin*, imprimată tot de Samuil Micu la Sibiu, în 1801, ambele tipărituri destinate credinciosului de rînd, trebuiau să arate şi prin grafie, în contextul cultural şi religios complex al spaţiului transilvănean, că greco-catolicii erau diferiţi de românii trecuţi la calvinism sau la catolicism.

O inventariere şi apoi o comentare a grafemelor specifice acestor două tipărituri, uzuale în epoca de început a mişcării latiniste transilvănene, între care *a, e, i, o* sau *u*, adesea însoţite de accente sau de spirite, pentru notarea vocalelor *ă* şi *î* (*demanetia, quât*; *benecuventat*; *intrare, sint*; *fôntana*), *e* şi *o* pentru scrierea diftongilor *ea* şi *oa* (*om tacé, méele*; *morte, hómeni*), *si* pentru *ş* (*esirea*), *ti* pentru *ţ* sau *ci* (*tiene*; *nepotentios*), nu îşi justifică locul aici, fiind de regulă bine cunoscut modul de apariţie a noilor grafeme româneşti, simple sau compuse, cu sau fără semne diacritice, preluate exclusiv din scrierea latinească sau raportate, în timp, la limba italiană[23]. La fel de bine cunoscut este, desigur, faptul că ortografia etimologizantă nu a fost niciînd un scop în sine sau un mijloc de modificare deliberată a rostirii literare româneşti, dovadă inconsecvenţele şi alternanţele, dar mai ales simplificarea sa, făcută în timp de către aceiaşi autori[24], ci un mijloc de evidenţiere a latinităţii limbii române, ca parte a unui program de schimbare concertată a modelelor culturale, urmărit sistematic timp de aproape un secol (de la 1780 pînă spre finele veacului al XIX-lea, cînd etimologismul „extern", bazat pe modelul limbii latine, a lăsat locul, în scrisul românesc cu litere latine,

[23] A se vedea pentru ilustrarea grafemelor utilizate în scrierile iluminiştilor ardeleni, Pârvu Boerescu, *Din istoria scrierii româneşti*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2014, p. 262-326.

[24] Sînt cunoscute modificările aduse sistemelui ortografic etimologizant în lucrări tipărite cu litere latine între 1779 şi 1805. Cea mai semnificativă, în acest sens, este însă simplificarea operată de Gheorghe Şincai în ediţia a II-a a gramaticii intitulate *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, publicată la Buda, în 1805.

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

etimologismului „intern”, menit să evidenţieze şi să consolideze structura limbii noastre literare).

Concluzii

Prezentarea şi mai ales consideraţiile formulate în paginile anterioare pe marginea vechilor scrieri religioase româneşti au demonstrat, sper, în mod convingător faptul că între religia sau confesiunea împărtăşită de colectivităţile de români în veacurile de început ale limbii noastre de cultură şi „haina” grafică a textelor utilizate de către aceştia sau destinate lor a existat o condiţionare şi o relaţie aproape obligatorie. Textele imprimate sau copiate pentru românii ortodocşi au utilizat constant alfabetul chirilic, în vreme ce manuscrisele şi cărţile destinate românilor trecuţi la calvinism sau la catolicism erau tipărite sau copiate cu alfabet latin în manieră ortografică maghiară. Relaţia astfel stabilită devine şi mai evidentă în cazul scrierilor religioase datorate misionarilor italieni ce au activat în sate româneşti din Moldova, misionari care au renunţat deliberat la sistemul ortografic italienesc în favoarea regulilor de scriere specifice textelor cu care erau obişnuiţi credincioşii pe care îi păstoreau, români supuşi Bisericii apusene, veniţi din Transilvania şi chiar din Banat. La fel cum s-a întîmplat în cazul credincioşilor greco-catolici, pentru care au fost imprimate, alături de cărţi cu alfabet chirilic, majoritare (adaptate la nivelul cultural al utilizatorilor), texte religioase cu alfabet etimologizant, pentru a le fi şi în felul acesta marcată diferenţa de confesiune faţă de românii calvini sau catolici.

Bibliografie

Pârvu Boerescu, *Din istoria scrierii româneşti*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2014

I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, I, Socec & co, Bucureşti, 1916

Dimitrie Cantemir, *Descriptio Antiquis et Hodierni Status Moldaviae. Descrierea stării de odinioară şi de azi a Moldovei*, ed. a II-a, îngrijită de Ana-Christina Halichias, Postfaţă de Eugen Simion, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Bucureşti, 2014

Gh. Chivu, *Cele mai vechi texte româneşti. Probleme filologice şi lingvistice*, în *Medioevio romanzo*, Roma, XXVII, 2003, fasc. 2, p. 320-327

Gh. Chivu, *Consideraţii asupra scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea*, în *Comunicările “Hyperion”*, 8, 1999, p. 129-136

Gh. Chivu, *Grafii cu model latin în scrisul vechi românesc*, în *Antic şi modern. In honorem Luciae Wald*, Humanitas, Bucureşti, 2006, p. 116-124

Gh. Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbajul bisericesc*, în „Limba română”, XLIV, l995, nr. 9-12, p. 445-453

Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru” maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442

Gh. Chivu, *Vechi texte româneşti. Consideraţii filologice şi lingvistice*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)

N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru" unguresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", III, 1924-1925, p. 561-563
Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2005
Ion Gheţie, *„Evangheliarul de la Sibiu" şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în „Limba română", XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172;
Ion Gheţie, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1982, p. 261-284
Ion Gheţie, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română", XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705
Ion Gheţie, *Vechimea scrierii chirilice româneşti*, în *Începuturile scrisului în limba română,* Editura Academiei Române, Bucureşti, 1974, p. 9-20
Ion Gheţie, Gheorghe Chivu (coordonatori), *Contribuţii la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Clusium, [Cluj-Napoca], 2000
Ion Gheţie, Al. Mareş, *De cînd se scrie româneşte*, Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2001
Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985
Institutiones linguae Valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină, Ediţie Gh. Chivu, Traducerea textului latin Lucia Wald, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2001
Al. Mareş, *Consideraţii asupra datării Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română", XLIX, 2000, nr. 4-6, p. 682-683
Daniele Pantaleoni, *Observaţii asupra textelor româneşti cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia", III, 2007, nr. 1, p. 39-56

BDD-A26413 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 04:14:43 UTC)